MAHALLALARDA VOYAGA YETMAGANLAR O‘RTASIDAGI HUQUQBUZARLIKLAR PROFILAKTIKASIDA OILAVIY MUHITNING KRIMINOLOGIK TAHLILI

Xusainov Alisher Abduvahobovich
O‘zbekiston Respublikasi Kriminologiya tadqiqot instituti
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada mahallalarda voyaga yetmaganlar o‘rtasidagi huquqbuzarliklarning kelib chiqishiga ta’sir etuvchi oilaviy omillar kriminologik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida oiladagi ijtimoiy-psixologik muhit, ota-onalarning tarbiyaviy mas’uliyati, iqtisodiy sharoit, nazorat darajasi hamda oilaviy nizolarning voyaga yetmaganlar xulq-atvoriga ta’siri o‘rganildi. O‘zbekiston sharoitida mahalla institutining profilaktik faoliyatdagi o‘rni va oilaviy muhit bilan o‘zaro bog‘liqligi ochib berildi. Tadqiqot natijalari oiladagi salbiy ijtimoiy muhit va nazoratning sustligi voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etiladigan huquqbuzarliklar xavfini sezilarli darajada oshirishini ko‘rsatdi. Shuningdek, huquqbuzarliklarning oldini olishda mahalla, oila va ta’lim muassasalari hamkorligini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: voyaga yetmaganlar, huquqbuzarliklar profilaktikasi, oila, mahalla, kriminologiya, deviant xulq-atvor, ijtimoiy nazorat, tarbiya, jinoyatchilik, profilaktika.

Kirish

Voyaga yetmaganlar o‘rtasidagi huquqbuzarliklar har qanday jamiyatning ijtimoiy barqarorligi va xavfsizligiga jiddiy ta’sir ko‘rsatuvchi muammolardan biri hisoblanadi. So‘nggi yillarda dunyo miqyosida yoshlar tomonidan sodir etilayotgan huquqbuzarliklarning tarkibi murakkablashib, ularning sodir etilish omillari ham ko‘payib bormoqda. Kriminologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etiladigan huquqbuzarliklarning asosiy sabablari qatorida oilaviy muhit bilan bog‘liq omillar yetakchi o‘rin egallaydi. Oila shaxsning dastlabki ijtimoiylashuv instituti sifatida bolaning huquqiy ongi, axloqiy qarashlari va xulq-atvor me’yorlarini shakllantiradi. Oilada mavjud bo‘lgan tarbiyaviy muammolar, ota-onalar o‘rtasidagi nizolar, nazoratning sustligi, iqtisodiy qiyinchiliklar hamda ma’naviy qadriyatlarning zaiflashuvi voyaga yetmaganlarda deviant xulq-atvor shakllanishiga zamin yaratadi.

O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan huquqiy islohotlar doirasida voyaga yetmaganlar huquqlarini himoya qilish, ular o‘rtasida huquqbuzarliklarning oldini olish va sog‘lom ijtimoiy muhitni shakllantirish masalalariga alohida e’tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, mahalla institutining profilaktik faoliyatdagi o‘rni kuchaytirilayotgani ushbu masalaning dolzarbligini yanada oshirmoqda.Tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilgan huquqbuzarliklarning qariyb 65–70 foizi oilaviy nazoratning yetarli emasligi, ota-onalarning tarbiyaviy mas’uliyatni to‘liq bajarmasligi yoki oiladagi nosog‘lom muhit bilan bog‘liq omillar ta’sirida yuzaga keladi. Shu bois oilaviy muhitning kriminologik jihatdan tahlil qilinishi va uning profilaktikadagi o‘rnini ilmiy asosda o‘rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Metodologiya

Mazkur maqolada mahallalarda voyaga yetmaganlar o‘rtasidagi huquqbuzarliklar profilaktikasida oilaviy muhitning o‘rni va ta’sirini aniqlash maqsadida kompleks ilmiy yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi kriminologiya, sotsiologiya, pedagogika hamda huquqshunoslik fanlarining nazariy va amaliy yutuqlariga tayangan holda ishlab chiqildi. Tadqiqot davomida voyaga yetmaganlar huquqbuzarligiga ta’sir etuvchi oilaviy omillar, ularning shakllanish mexanizmlari hamda profilaktik faoliyat samaradorligi o‘rganildi. Tadqiqotning nazariy asosini ijtimoiy nazorat nazariyasi, differensial assotsiatsiya nazariyasi, ijtimoiy dezorganizatsiya nazariyasi hamda kriminologiyaning zamonaviy konsepsiyalari tashkil etdi. Ushbu nazariyalar asosida voyaga yetmaganlarning xulq-atvoriga oilaviy muhit, ota-onalar nazorati, oiladagi ma’naviy-ruhiy atmosfera va tarbiyaviy munosabatlarning ta’siri

tahlil qilindi. Shuningdek, oila va mahalla institutlarining profilaktik faoliyatdagi o‘zaro bog‘liqligi ilmiy jihatdan baholandi. Tadqiqotda umumilmiy metodlardan induksiya, deduksiya, analiz va sintez usullari keng qo‘llanildi. Analiz metodi yordamida voyaga yetmaganlar huquqbuzarligiga sabab bo‘luvchi omillar alohida tarkibiy qismlarga ajratilib o‘rganildi. Sintez metodi orqali esa ushbu omillar yagona kriminogen tizim sifatida baholandi. Induksiya usuli asosida alohida holatlar bo‘yicha olingan ma’lumotlardan umumiy xulosalar chiqarildi, deduksiya usuli yordamida esa mavjud nazariy qarashlarning amaliyotdagi namoyon bo‘lish holatlari tekshirildi.

Empirik tadqiqot jarayonida statistik tahlil metodidan foydalanildi. Voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilgan huquqbuzarliklar soni, tarkibi va dinamikasi bo‘yicha ma’lumotlar umumlashtirildi hamda oilaviy muhit bilan bog‘liq ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi korrelyatsion bog‘liqlik o‘rganildi. Xususan, ota-onalar nazoratining sustligi, oilaviy ajrimlar, nizoli oilalar soni, ijtimoiy himoyaga muhtoj oilalar ulushi hamda voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilgan huquqbuzarliklar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik darajasi aniqlandi. Tadqiqotda qiyosiy-huquqiy metod ham muhim o‘rin tutdi. Ushbu metod asosida O‘zbekiston Respublikasida voyaga yetmaganlar huquqbuzarliklari profilaktikasiga oid qonunchilik normalari xorijiy davlatlar tajribasi bilan taqqoslandi. Jumladan, Germaniya, Yaponiya, Janubiy Koreya va Singapur davlatlarida oilaviy profilaktika mexanizmlarining samaradorligi tahlil qilinib, ularning ayrim ijobiy jihatlari milliy amaliyot bilan solishtirildi.

Sotsiologik metodlar doirasida kuzatish va hujjatlarni o‘rganish usullaridan foydalanildi. Mahallalarda olib borilgan profilaktik tadbirlar, oilalar bilan ishlash amaliyoti, yoshlar yetakchilari hamda profilaktika inspektorlarining faoliyati o‘rganildi. Voyaga yetmaganlarning huquqbuzarlikka moyilligi va oilaviy muhit o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlash maqsadida mavjud ilmiy tadqiqotlar, hisobotlar va statistik ma’lumotlar tahlil qilindi.

Tizimli yondashuv metodi asosida voyaga yetmaganlar huquqbuzarligining oldini olish tizimi oila–mahalla–maktab–huquqni muhofaza qiluvchi organlar o‘rtasidagi hamkorlik mexanizmi sifatida baholandi. Bunda har bir institutning profilaktikadagi o‘rni, vazifalari va o‘zaro aloqadorligi alohida tahlil qilindi. Mazkur yondashuv voyaga yetmaganlar huquqbuzarligining sabablarini faqat bitta omil bilan emas, balki ijtimoiy munosabatlarning murakkab tizimi bilan bog‘liq holda o‘rganish imkonini berdi.

Muhokama

Mazkur tadqiqot natijalari voyaga yetmaganlar o‘rtasidagi huquqbuzarliklar profilaktikasida oilaviy muhitning kriminologik ahamiyati yuqori ekanligini ko‘rsatdi. Olingan ma’lumotlar tahlili shuni tasdiqlaydiki, oila shaxsning birlamchi ijtimoiylashuv instituti sifatida uning xulq-atvori, huquqiy ong darajasi va ijtimoiy me’yorlarga munosabatini shakllantiruvchi asosiy muhit hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, oilaviy muhitdagi ijobiy yoki salbiy o‘zgarishlar bevosita voyaga yetmaganlarning deviant xulq-atvoriga ta’sir ko‘rsatadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, oiladagi nazoratning zaiflashuvi va tarbiyaviy jarayonlarning izdan chiqishi voyaga yetmaganlarning norasmiy guruhlar ta’siriga tushib qolish ehtimolini oshiradi. Bu holat kriminologiyada “ijtimoiy nazorat nazariyasi” bilan izohlanadi, ya’ni shaxs ustidan ijtimoiy nazorat kamaygan sari uning huquqbuzarlikka moyilligi ortadi. Ayniqsa, ota-onalar o‘rtasidagi nizolar, ajrimlar va migratsiya sababli yuzaga kelgan nazoratsizlik holatlari voyaga yetmaganlarning ruhiy barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Mahalla institutining profilaktik faoliyatdagi o‘rni ham muhokama jarayonida muhim ahamiyat kasb etdi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, mahalla tomonidan amalga oshirilayotgan ijtimoiy nazorat, oilalar bilan individual ishlash hamda profilaktik suhbatlar voyaga yetmaganlar huquqbuzarliklarini kamaytirishda sezilarli ijobiy ta’sirga ega. Biroq ayrim hududlarda profilaktik ishlarning tizimli emasligi va resurslar yetishmasligi ushbu samaradorlikni cheklab qo‘yayotgan omillar sifatida namoyon bo‘ldi.voyaga yetmaganlar huquqbuzarliklarining oldini olishda kompleks yondashuv zarurligini tasdiqlaydi. Oila, mahalla va ta’lim muassasalari o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish, ota-onalarning huquqiy-pedagogik bilimlarini oshirish hamda voyaga yetmaganlarning ijtimoiy faolligini qo‘llab-quvvatlash profilaktika samaradorligini oshiruvchi asosiy yo‘nalishlar sifatida baholandi.Voyaga yetmaganlar huquqbuzarliklarining oldini olishda kompleks yondashuv zarurligini tasdiqlaydi. Oila, mahalla va ta’lim muassasalari o‘rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish, ota-onalarning

huquqiy-pedagogik bilimlarini oshirish hamda voyaga yetmaganlarning ijtimoiy faolligini qo‘llab-quvvatlash profilaktika samaradorligini oshiruvchi asosiy yo‘nalishlar sifatida baholandi.

Natijalar

Mahallalarda voyaga yetmaganlar o‘rtasidagi huquqbuzarliklarning shakllanishida oilaviy muhit muhim kriminogen omil ekanligini ko‘rsatdi. O‘rganilgan ma’lumotlar tahliliga ko‘ra, voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etilgan huquqbuzarliklarning aksariyati oiladagi nazoratning sustligi, tarbiyaviy e’tiborsizlik, ota-onalar o‘rtasidagi nizolar hamda ma’naviy-ruhiy muhitning nosog‘lomligi bilan bevosita bog‘liq ekanligi aniqlandi. Ayniqsa, ota-onalarning farzand tarbiyasidagi mas’uliyati pasaygan oilalarda huquqbuzarlik sodir etish xavfi sezilarli darajada yuqori bo‘lishi kuzatildi.

Huquqbuzarlik sodir etgan voyaga yetmaganlarning katta qismi to‘liq bo‘lmagan yoki nizoli oilalarda voyaga yetgan. Bunday oilalarda bolalarning ijtimoiylashuv jarayoni yetarli darajada shakllanmasligi, huquqiy va axloqiy qadriyatlarning mustahkam singdirilmasligi natijasida salbiy xulq-atvor elementlari kuchayishi kuzatiladi. Oilaviy ajrimlar, ota-onalarning uzoq muddat mehnat migratsiyasida bo‘lishi hamda bolalarning nazoratsiz qolishi voyaga yetmaganlar o‘rtasida huquqbuzarliklarning ko‘payishiga sabab bo‘layotgan omillardan biri sifatida namoyon bo‘ldi. Tadqiqot davomida oilaviy nazorat darajasi bilan voyaga yetmaganlarning huquqbuzarlikka moyilligi o‘rtasida kuchli bog‘liqlik mavjudligi aniqlandi. Oilada muntazam nazorat va tarbiyaviy muloqot mavjud bo‘lgan hollarda huquqbuzarlik sodir etish ehtimoli ancha past bo‘lishi kuzatildi. Aksincha, ota-onalar va farzandlar o‘rtasidagi munosabatlar zaif bo‘lgan oilalarda tajovuzkorlik, intizomsizlik va ijtimoiy me’yorlarga rioya qilmaslik holatlari ko‘proq uchrashi qayd etildi.

Mahallalarda olib borilgan profilaktik tadbirlar samaradorligi tahlili ham muhim natijalarni ko‘rsatdi. Oila, mahalla va ta’lim muassasalari o‘rtasidagi hamkorlik yo‘lga qo‘yilgan hududlarda voyaga yetmaganlar o‘rtasidagi huquqbuzarliklar darajasi nisbatan past ekanligi aniqlandi. Profilaktika inspektorlari, mahalla faollari, yoshlar yetakchilari hamda maktab ma’muriyati tomonidan muntazam nazorat olib borilgan oilalarda xavf guruhiga kiruvchi voyaga yetmaganlar soni kamaygani kuzatildi. Tahlil natijalariga ko‘ra, oiladagi iqtisodiy muammolar ham voyaga yetmaganlarning huquqbuzarlikka moyilligiga ma’lum darajada ta’sir ko‘rsatadi. Moddiy ta’minoti past oilalarda yashovchi ayrim voyaga yetmaganlarning noqonuniy harakatlarga jalb qilinish ehtimoli yuqoriroq ekanligi aniqlandi. Biroq tadqiqot natijalari iqtisodiy omillardan ko‘ra tarbiyaviy va ma’naviy muhitning ta’siri kuchliroq ekanligini ko‘rsatdi. Ya’ni iqtisodiy jihatdan qiyin sharoitda yashayotgan, biroq sog‘lom tarbiyaviy muhit mavjud oilalarda voyaga yetmaganlarning huquqbuzarlikka moyilligi nisbatan past bo‘lib qolmoqda.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, mahallalarda voyaga yetmaganlar o‘rtasidagi huquqbuzarliklarning oldini olishda oilaviy muhit hal qiluvchi kriminologik omillardan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari oiladagi sog‘lom ma’naviy-axloqiy muhit, ota-onalarning tarbiyaviy mas’uliyati va farzandlar ustidan samarali nazoratning mavjudligi voyaga yetmaganlarda huquqiy ong va ijtimoiy mas’uliyatning shakllanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatishini tasdiqladi. Aksincha, oilaviy nizolar, ajrimlar, tarbiyaviy e’tiborsizlik hamda nazoratning sustligi huquqbuzarlik sodir etish xavfini oshiruvchi asosiy kriminogen omillar sifatida namoyon bo‘ldi. Kelgusida voyaga yetmaganlar huquqbuzarligi profilaktikasida oilaga yo‘naltirilgan kompleks kriminologik yondashuvni keng joriy etish, profilaktika subyektlari faoliyatining o‘zaro integratsiyasini kuchaytirish va zamonaviy ijtimoiy-pedagogik mexanizmlardan samarali foydalanish orqali ushbu turdagi huquqbuzarliklar darajasini sezilarli kamaytirish mumkin. Natijada jamiyatda huquqiy madaniyat yuksalib, yosh avlodning barkamol va qonunga hurmat ruhida voyaga yetishiga mustahkam zamin yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Suvanov, S. (2024). Voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etiladigan bezorilik jinoyatining kriminologik jihatlari. Science Shine International Scientific Journal, 14(1).
2. Qurbonova, A. (2022). Voyaga yetmagan shaxslar huquqbuzarliklarining sabablari va ularni oldini olishning psixologik usullari. Eurasian Journal of Academic Research, 2(6), 1232–1234.

3. Djumaniyazova, I. B., Ro‘zimova, S. D., Xudayberganova, G. S., & Xadjayeva, S. A. (2026). Voyaga yetmaganlar o‘rtasida jinoyatchilik va erta tug‘ruq muammolari: ilmiy-pedagogik tahlil va profilaktika mexanizmlari. Science and Education, 7(4), 560–566.
4. Tileuov, E. M. (2025). Voyaga yetmaganlar jinoyatchiligi va uning oldini olish omillari. Modern Science and Research, 2(2).
5. Valiboyev, I. T. (2025). Voyaga yetmaganlar tomonidan sodir etiladigan bezorilik jinoyatlarining kriminologik tavsifi. Shokh Library Journal, 14(1).